

AHENG Û MÛSÎQÎ DI HELBESTÊN FEQÎYÊ TEYRAN DE

Mazhar ÇİFTÇİ

KURTE

Mazhar ÇİFTÇİ,

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü,
csosyolog78@hotmail.com,
ORCID: 0000-0001-8315-9049.

Article Type/Makale Türü:

Research Article/Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 25.01.2023

Accepted / Makale Kabul Tarihi: 10.07.2023

Published / Makale Yayın Tarihi: 20.10.2023

Doi: 10.35859/jms.2023.1242076

Değerlendirme ve İntihal/Reviewing and Plagiarism:

Bu makale iki taraflı kör hakem sistemine göre en az iki hakem tarafından değerlendirilmiştir. Makale intihal.net adlı intihal sitesinde taranmıştır. / This article has been reviewed by at least two anonym reviewers and scanned by intihal.net plagiarism website.

Citation/Atf:

Çiftçi, M. (2023). Aheng û Mûsîqî di Helbestên Feqîyê Teyran de, The Journal of Mesopotamian Studies, Jimara Taybet a Edebiyata Kurdî ya Klasik, rr. 173-188, DOI: 10.35859/jms.2023.1242076.

Aheng û mûsîqî du hêmanên bingehîn ên edebîyata klasîkê ne. Edebîyata klasîk xusûsên ji hêla rûxsarê ve li ser van herdu hêmanan hatîye sazîkirin. Ev herdu hêmanên muhîm û hevûdu temamker di helbesta klasîk de li gor hin pîvan, qalib û şewazan xuya dibe. Pîvana sereke ya ahengsaz û mûsîqîsazîyê di helbesta klasîk de kêşa erûzê ye ku kêşa erûzê di helbesta klasîk de wek aheng û mûsîqîya derekî hatîye pênasîkirin. Her wiha di helbesta klasîk de aheng û mûsîqîya navekî jî bi rêya serwa, serwaya hundurîn, paşserwayê û bi rêya hunerên bedî'îyê (ciwankarî) têne sazîkirin. Di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de Feqîyê Teyran bi rîtm û aheng û mûsîqîya helbestên xwe ve tê nasîkirin ku vê yeke kirîye ku helbestên Feqî bibin kilam û ji aliyê dengbêjan ve bînan gotin û ji aliyê gel ve bi hêsanî bîne jiberîkirin. Ji ber wê, di vê xebatê de armanca me ew e ku li gorî van pîvan û qalibên navborî di helbestên Feqîyê Teyran de analîz û tesbîtkirina hêmanên ahengsazî û mûsîqîsazîyê bikin. Her wiha ev nivîs ya tîkildarî aheng û mûsîqîyê lédikole ka Feqî di helbestên xwe de kîjan kêş bi kar anîye. Di bikaranîna kêşê de jî kîjan behre zêdetir bi kar anîye û ji kîjan hunerên ciwankarîyê sûd wergirtîye. Ji bo vê armançê me li ser helbestên Feqîyê Teyran xebatên xwe kirin û di encamê de derket meydanê ku Feqîyê Teyran, hemû hêmanên derekî û navekî yê ahengsazî û mûsîqîsazîyê di helbestên xwe de bi awayekî serkeftî bi kar anîye.

Peyvên Sereke: Helbest, Aheng, Mûsîqî, Hunerên bedî'î, Feqîyê Teyran.

Feqîyê Teyran'ın Şiirlerinde Aheng ve Musiki

ÖZ

Aheng ve mûsikî klasik edebiyatın iki temel unsurudur. Klasik edebiyat esas olarak bu iki unsura dayanmaktadır. Birbirini tamamlayan bu iki önemli unsur, klasik şiirde belli ölçüt, kalıp ve üsluplara göre karşımıza çıkar. Klasik şiirde aheng ve mûsikînin temel ölçütü aruz veznidir ki aruz vezni klasik şiirde aheng ve mûsikîyi oluşturan dışsal bir unsur olarak tanımlanmıştır. Ayrıca klasik şiirde içsel aheng ve mûsikî ise kafiye, iç kafiye, redif ve edebi sanatlarıyla tesis edilir. Klasik Kürt Edebiyatında Feqîyê Teyran, şiirlerindeki ritim, aheng ve mûsikî ile tanınmaktadır ve böylelikle Feqî'nin şiirlerinin şarkı sözü haline gelmesini, halk ozanları tarafından okunabilmesini ve halk tarafından kolaylıkla ezberlenebilmesini sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışmamızda amacımız Feqîyê Teyran'ın şiirlerindeki aheng ve mûsikî unsurlarını bu ölçüt ve kalıplara göre analiz edip tespit etmektir. Ayrıca aheng ve mûsikî ilgili bu metinde Feqî'nin şiirlerinde hangi vezin ölçüsünü kullandığını araştırmaktır. Vezin kullanımında hangi kalıpları daha çok kullanmış ve hangi edebi sanatlardan yararlanmış, araştırıp tespit etmektir. Bu amaçla ve bu çerçevede Feqîyê Teyran'ın şiirleri ile ilgili çalışmamızı yaptık ve sonuç olarak Feqîyê Teyran'ın şiirlerinde aheng ve mûsikînin tüm dışsal ve içsel unsurlarını başarıyla kullandığı tespit edildi.

Anahtar Sözcükler: Şiir, Armoni, Mûsikî, Bedi' sanatları, Feqîyê Teyran.

Harmony and Music in Poems of Feqiyê Teyran

ABSTRACT

Harmony and music are two basic elements of classical literature, and classical literature is built on these two elements. These two important and mutually complementary elements appear in classical poetry according to certain dimensions, patterns and styles. The main measure of harmony and music in classical poetry is prosody meter, which is defined as the harmony and external music in the classical poetry. Also, in classical poetry, the harmony and musicality of a name is established through rhyme, internal rhyme, rime, and through literary arts. In Classical Kurdish Literature, Feqiyê Teyran is known for the rhythm, harmony and music of his poems, which made Feqî's poems become lyrics and can be recited by singers and easily recited by the people. Therefore, in this work, our goal is to analyze and identify the elements of harmony and music in Feqiyê Teyran's poems according to these standards and patterns. In addition, this article examines in relation to harmony and music, what kind of prosody did Feqî use in his poems and which style did he use more in the use of prosody and what skills did he benefit from in literary arts. For this purpose, we did our work on the poems of Feqiyê Teyran and as a result, it came out that Feqiyê Teyran used all external elements of harmony and music in his poems in a systematic way.

Keywords: Poetry, Harmony, Music, Literary arts, Feqîyê Teyran.

EXTENDED ABSTRACT

In this article about the harmony and music in Feqiyê Teyran's poems, before analyzing the harmony and music of his poems, we will first start our work in the context of questions. We will first start our work with questions such as whether the famous classical Kurdish poet Feqiyê Teyran wrote his poems with syllabic meter as some researchers claim, or with prosody meter. We will first go after the arguments, examine and analyze Feqiyê Teyran's poems according to the criteria of syllabic meter and prosody meter of the poem. After identifying the type of style that he used in his poems, this time we will follow the harmonic and musical elements that he used in his poems. Our real purpose of this article will be shaped in the context of these questions.

In order to determine and analyze the harmony and music of Feqiyê Teyran's poems, and related to this issue, to determine and confirm the meter used by Feqiyê Teyran in his poems, we have analyzed the works done on him as far as we could, but maybe that we have not reached all the sources. According to our work, it was revealed that especially in the South Se'id Dereshi and in the North Khalid Sadini have done a lot of valuable work in identifying, obtaining and publishing the poems of Feqiyê Teyran. But in the North, apart from Edip Saydun's master's thesis, Yadiğar Rasul Hamedamin's report and Hemin Omar Ahmed's report, and Perwiz Cihani's article, works that are academically, scientifically and with details on Feqiyê Teyran's poems have either been done very little or done superficially. Therefore, we wanted to scientifically and carefully determine the harmony and music of Feqiyê Teyran's poems and identify and analyze the problem that he used in his poems in relation to the harmony and music of his poems. Also, related to the same topic, identify and analyze the elements of harmony and music such as the rhyme, the internal rhyme, the rime and the literary arts in Feqiyê Teyran's poems.

Although according to some non-academic studies or according to some surface studies, the meter used by Feqiyê Teyran in his poems has been described as a syllabic meter, according to our work, it has been revealed that Feqiyê Teyran uses the prosody meter regularly in his poems. The prosody meter has been used in the classical literature poems as well as in Feqiyê Teyran's poems as an external element of harmony and music. Also, in his poems, Feqiyê Teyran has used the most of the rhythm of prosody meter, in the order of rezaz, hajez, remel, and in one of his poems the simple. Feqiyê Teyran has also perfectly used rhyme, internal rhyme, rime as internal elements of harmony and music in his poems. Another internal element of harmony and music is the literary arts, which we identified in the poems of Feqiyê Teyran as the literary arts, i'ade, repetition, reflection, derivation, exclamation, reduplication, alliteration, assonance and making sounds of nature. As for the literary arts in Feqiyê Teyran's poems, these are the ones that have been identified, but there may be those that have not been identified.

Finally, one can say that in classical Kurdish literature, the name of Feqiyê Teyran is pronounced together with the name of Ahmed Khani and Melay Ciziri, and Feqiyê Teyran is the most famous poet along with the two poets of classical Kurdish literature. But because of Feqiyê Teyran's poetic writing of some folk stories, due to the fluidity and lightness of the language of his poems, and for some other reasons, although according to some researchers, the meter used by Feqiyê Teyran in his poems is even if the syllabic meter has been defined, Feqiyê Teyran, like his contemporaries, has used prosody meter as an external element of harmony and music; rhyme, internal rhyme, rime and some literary arts as internal elements of harmony and music.

Destpêk

Aheng û mûsîqî hem ji layê rûxsarê û hem jî ji layê newayê ve du hêmanên sazker û hevûdu temamker in ku mirov dikare bêje hema di her cure nivîsê de xuya dibin. Her cure nivîsek li gor aheng û mûsîqîyêkê tê nivîsîn, lê xusûsen di helbestê de û xasma jî di helbesta klasîk de ev cure taybetmendî zêdetir li darê çavan dibe. Helbesta klasîk, jî ber ku li gor hin şewaz, qalib û pîvanên mu'ayen hatîye ristîn taybetmendîya aheng û mûsîqîyê zêdetir li ber çav û guhan dikeve. Loma jî li gor hin teorîsyenan di helbesta klasîk de aheng û rîtm dangan û rûxsara helbestê muhîmtir e ji naverokê.

Li gorî Meltem Gülê peyva ahengê di edebîyata dîwanê (klasîk) de digel ku wek têgiheke mûsîqîyê tê bikaranîn, lê di wateya ferhengî de, “-derbarey ahengê de di Ferhenga Edebîyatê ya Tahîru'l-Mewlewî de, her wekî ku karîgerîyeke mûsîqî çêbike bihîstina xweşawazîya peyveke menzûm û mensûr e.” (Gül, 2013: 124-125). Wek tê dîtîn aheng û mûsîqî wekî du peyv an jî du rewşên cewî xuya dikin ku aheng mûsîqîyê saz dike û mûsîqî jî jixwe li gorî aheng û rîtmekê çêdibe. Her wiha wekî ku Özen ji Kazım Yetiş vediguhêzîne, aheng di edebîyatê de, “wekî xusûsiyeteke şewazgerîyê, di helbest û peşanê de wekî ku tesîreke mûsîqîyê bê sazkerin bi lipeyhevîzkerina peyv û risteyan re, bidestxistina hevahengîyê ye.” (Özen, 2015: 253).

Bidestxistina hevahengîyê di helbestê de rîtmekê derdixîne holê, ango hevahengî û rîtm di helbestê de hevûdu temam dikin. Helbest bi wî awayî di çarçoweya wê rîtmê de bi awayekî herikbar û rewan tê xwendin û jiberkirin. Her wiha wekî ku Özen ji Turan Karakaş vediguhêzîne rîtm, “bi ifadeyeke cihewaz, di helbestekê de bi awayekî birêkûpêk tekrarkirina xasyetên ahengdarîya dangan e yên wekî kirpandin û rawestandî, dirêjahî-kurtahî, bilindahî, ziravî û stûrîyê.” (Özen, 2015: 253).

Wekî tê zanîn aheng, mûsîqî, rîtm û hevahengî di helbestan de têkildar û temamkerên hevûdu ne. Lê helbet di helbestan de hevahengî û mûsîqîya ku behs jê tê kirin bi rêya sazkerina hevahengî û mûsîqîya deng, birge, peyv an jî kêşan erûzê ye. Lê ahengsazî, rîtm û mûsîqîya helbestê ne tenê bi kêşan erûzê tê sazkerin, her wiha bi serwayê, bi serwaya hundurîn (tesmît) û bi paşserwayê jî tê sazkerin ku hemû jî di helbestê de bi awayekî perîyodîk bi hevahengîya dangan an jî bi tekrarkirina dangan tê sazkerin. Her wiha bi rêya hin hunerên ciwankariyê yên wekî alîterasyon, asonans, îştîqaq, î'ade, tekrîr, 'eks, nîda û her wiha bikaranîna cotepeyv an jî ahengsazî, rîtm û mûsîqîya helbestê tê sazkerin. Lê helbet çawa ku edebîyata klasîk bi van hemû taybetmendî û bi van hemû hêmanên xwe ve di edebîyatên ereb, faris û tirkîyan de jî bo ku ahengsazî û mûsîqîyê saz bikin hatine tetbîqkirin, bi wî awayî di edebîyata kurdî ya klasîk de jî hatîye tetbîqkirin.

Em ê di gotara xwe de li gor van taybetmendî û hêmanên edebîyata klasîk ên ku di helbestan de aheng û mûsîqîyê saz dikin, analîza helbestên Feqîyê Teyran bikin ka gelo aheng û mûsîqî heta çî radeyê di helbestên Feqîyê Teyran de heye? Feqîyê Teyran ahengsazî û mûsîqîya helbestên xwe bi çî awayî û bi kîjan hêmanan saz kirîye? Em ê di vê gotara xwe de bersiva van pirsan bidin.

Em ê aheng û mûsîqîya di helbestên Feqîyê Teyran de li ser du beşan analîz bikin. Aheng, mûsîqî û rîtm ku bi kêşan erûzê hatîye sazkerin di beşekê de, aheng û mûsîqîya ku bi rêya serwayê, serwaya navekî, paşserwayê û bi rêya hunerên ciwankariyê hatine sazkerin jî di beşekê de analîz bikin. Sebebê dabeşkerina me ya bi wî awayî wekî ku Adak behs jê kirîye mirov dikare kêşan erûzê wekî ahenga û mûsîqîya derekî; serwa, serwaya navekî, paşserwa û hunerên ciwankariyê jî wekî aheng û mûsîqîya navekî bihesibîne. Adak rîtmê jî bo dubarekirinên perîyodîk yanî jî bo kêşê guncawtir dibîne. Hingê kêş dikeve nava kategoriya ahenga derekî, serwa û paşserwa jî wek hunerên bi dubarekirina dangan re têkildar dikeve nava kategoriya ahenga navekî ku di serwa û paşserwayê de jî ya esas dubarekirina dangan e.

1. AHENG Û MÛSÎQÎYA DEREKÎ

1.1. Kêşa Erûzê

Her wekî ku behs jê hatiye kirin aheng û mûsîqîya derekî an jî rîtma perîyodîk bi saya kêşa erûzê pêk tê. Di helbestan de û bi taybetî di helbestên klasîk de hêmana sereke ya ahengsazî û mûsîqîyê dixulîqîne kêş an jî kêşa erûzê ye.

Kêş an jî kêşa erûzê, dîroka wê heta berîya Îslamîyê de diçe û digihîje edebîyata kevn ya ereban. Kêşa erûzê di helbestan de li gorî birgeyên (hêceyên) dirêj û kurt tê sazîkirin. Dirêjbûn û kurtbûna birgeyan di kêşa erûzê de bi ahengdarî û rîtma helbestê re têkildar e. Her wekî ku İbrahim Özen ji Zehra Göreyê veguhastîye, “Zêdebûna birgeyên kurt di kêşê de hêdîbûna rîtmê, zêdebûna birgeyên dirêj jî lezgînbûna rîtmê pêk tîne.” (Özen, 2015: 256). Her wiha Ömer Savran jî der barê wê dibêje ku, “kêş di helbestê de hêmaneke ku bêsexberîya peyvên dizgîn dike û mûsîqîya wê derdixe pêş.” (Savran, 2007: 227).

Kêşa erûzê de her risteyek (misrayek) li gorî qalibekî tê nivîsîn. Her qalibekî kêşa erûzê jî ji sê yan jî çar parçeyan pêk tê ku ji wan parçeyan re tefîle tê gotin. Heşt tefîleyên serekî yê kêşa erûzê hene ku li gorî bikaranîna van heşt tefîleyan behrên kêşa erûzê derdikevin meydana. Her wiha şazdeh behrên kêşa erûzê hene ku li gorî bikaranîna van şazdeh cure behreyan bi awayên cîyawaz ahengdarî û mûsîqîya helbestê tê sazîkirin. Wekî Adak jî behs jê kirîye, “tê gotin ku di nava behran de ya herî kevn behra recezê ye û tefîleya sereke ya behra recezê ku mustefîlun e, li ber dengên kurt û dirêj ên ku ji gavên hêştirê derdikevin hatiye sazîkirin ku rêza wan dengên dirêj, kurt, dirêj e. Ji ber ku piyekî hêştirê lawaz e, ew sê gavên tam/dirêj û gaveke lawaz/kurt diavêje.” (Adak, 2013: 333). Her wiha behra remelê jî di erebî de tê wateya revînê, bi lezçûyînê. Wekî tefîle xuyan kêşa erûzê bi her qalib û behreyên xwe ve bi awayekî cîyawaz hevahengî, rîtm û mûsîqîya helbestê saz dike. Lê belê di bin banê her behreyekî de jî çendîn qalibên salim û yê nesalim hene. Qalibên salim wekî qalibên bingehîn jî tene binavkirin, ji çar tefîle/parçeyên wekî hev pêktên û kêmasî û qusûr tê de nînin. Qalibên nesalim jî wekî yê talî jî tene binavkirin û di wan cure qaliban de kêmasî û qusûr peyda dibin. Her wiha divê mirov behs jê bike ku helbesteke bi kêşa erûzê hatibe nivîsandin gava ku qalibê misraya ewil bê tesbîtkirin qalibên misrayên din jî tê tesbîtkirin. Yanî misraya ewil bi kîjan qalib û pîvanê hatibe nivîsîn ên din jî bi heman qalib û pîvanê tene nivîsîn ku ev jî aheng û rîtma perîyodîk a kêşa erûzê derdixe meydana. Lê her wiha divê behs jê bê kirin ku şa‘îr û helbestvan jî hin caran di sazîkirina qalib û behreyên kêşa erûzê de kêmasî û qusûrên wekî zîhaf û îmaleyê dikin da ku ahengsazî û rîtma helbestê pêk bînin. Îmale, ji bo ku aheng û mûsîqîya helbestê pêk bê, dirêjxwendina birgeyêke (hece) kurt a beytekê ye. Zîhaf jî berevajî îmaleyê, di helbestan de ji bo ku aheng û mûsîqîya helbestê pêk were, kurtxwendina birgeyêke dirêj a beytekê ye.

1.2. Kêş di Helbestên Feqîyê Teyran de

Feqîyê Teyran yek ji girîngtirîn helbestvanê Edebîyata Kurdî ya Klasîk e ku Ehmedê Xanî jî di helbesteke xwe behs jê kirîye. Feqî her wiha hevçaxê Melayê Cizîrî ye û bi Mela re mu‘aşereyêke wî heye. Her wiha Feqî di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de xencî helbestên xwe yê resen hinek çîrok û serpêhatîyên wekî Şêxê Sen‘an, Bersîsê Abid, Zembîlfiros û Kela Dimdimê bi awayekî menzûm vehonandine. Helbet têsîra Feqî li ser hin helbestvanên li dû xwe çêbûye ku yek ji wan jî Feqe Reşîdê Hekkarî ye.

Berîya ku di çarçoveya aheng û mûsîqîyê de behsa kêşa erûzê di helbestên Feqîyê Teyran de bê kirin, divê bê gotin ku li ser hejmara helbestên wî de lihevkiirineke kamil tune ye. Mesela di berhema M. Xalid Sadînî ya Feqîyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbestên Wî de hejmara helbestan nozdeh e (Sadînî, 2011: 74), lê di çapa dehemîn ya heman di berhemê de hejmara helbestan ên biguman jî tev

de hemû li ser hev gihîştîye sî û şeş helbestan (Sadinî, 2020: 59-60). Li gor Perwîz Cihanî, “hejmara helbestên Feqî yên ku gehîştine desten me û bi navê wî hatine weşandinê tevda 23 lib in, ku hemû pêkve dikin: 997 malik.” (Cihanî, 2019: 115). Li gorî teblîxa Yadigar Resûl Hemedemîn û Hêmin Omer Ehmed ya ku di Sempozyûma Kurdîyatê ya Sêyemîn ya Navneteweyî ya Feqîyê Teyran û Mîrasa Wî de ya bi navê Bunyadî Rîtim û Mosîqay Klasîkî le Şî’rekanî Feqê Teyranda hatîye pêşkêşkirin, sercem helbestên Feqîyê Teyran bîst û pênc heb hatine hesabandin. Her wiha li gorî teza lîsansa bilind ya bi navê Teşe û Ciwankariyên Wêjeyî di Dîwana Feqîyê Teyran de ya Edip Saydun hejmara sercem menzûmeyên Feqîyê Teyran sî û sê heb in. (Saydun, 2018: 61-62). Li gor Dîwana Feqîyê Teyran a ku Kadri Yıldırım werger û şikariya wê û Wezaret Tûrîzm û Çandê jî çapa wê kirîye hejmara helbestên Feqîyê Teyran sî û sê ne.

Wekî ku tê xuyan hêj li ser hejmara helbestên Feqîyê Teyran lihevkirineke kamil tune ye. Lê her wiha li ser kêşa ku Feqîyê Teyran di helbestên xwe de bikaranîye jî tevlihevîyek heye. Wekî ku Yadigar Resûl Hemedemîn û Hêmin Omer Ehmed di teblîxa xwe ya navborî de destnîşan dikin, “di derbarê vê de tenê nêrîna pênc nivîskarên kurd (sê ji başûr û du ji bakûr) wek nimûne bidin ku şî’rên Feqî dixin nav xaneyê şî’ra folkorî û meheli û li gor wan wisa ye ku zêdetirê şî’ran li ser kêşa xwemalî hatîye nivîsîn.” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 4). Li gor vê teblîxê sê nivîskarên ji başûr ên ku li ser vê boçûnê ne, yek jê Izeddîn Mistefa Resûl e, yek Maruf Xeznedar û yê din jî Şe’ban Çalî ye; yên ji bakûr jî M. Xalid Sadinî û Perwîz Cihanî ne. M. Xalid Sadinî di derbarê vê mijarê de dibêje: “Me gotibû ku helbestên Feqîyê Teyran li ser wezna kîtekêşiyê hatine nivîsîn. Bi piranî helbestên (Feqîyê) Teyran li ser wezna heştkite hatine (nivîsîn).” (Sadinî, 2020: 84). Her wiha Perwîz Cihanî jî di derbarê vê mijarê de wiha dibêje, “Feqî di gelek helbestên xwe de li cihê kêşa erûzî ji kêşa xomalî ya kîteyî wecê werdigire. (Cihanî, 2019: 106). Li gorî teblîxa navborî Izeddîn Mistefa Resûl ji ber sadebûna şeweya gelek helbestên Feqîyê Teyran, helbestên wî wekî yên gelêrî hesabandîye. Maruf Xeznedar ji ber babet û peyvên xwerû kurdî û ji ber dariştina risteyên hêsan, ji aliyê rûxsarê ve helbestên Feqîyê Teyran wekî helbestên gelêrî û kêşa wan jî wekî kêşa xwemalî hesabandîye. Her wiha li gor Şe’ban Çalî Feqîyê Teyran zêde girêdayî kêşa erûzê nebûye, di kêşa penceyî ya xwemalî de çalaktir bûye (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 4).

Lê li aliyekî din, Edip Saydun di teza xwe ya lîsansa bilind a bi navê Teşe û Ciwankariyên Wêjeyî di Dîwana Feqîyê Teyran de dibêje ku me tu kêşa erûzê di kitêba M. Xalid Sadinî ya Feqîyê Teyran de peyda nekirîye û Xalid Sadinî helbestên Feqîyê Teyran wekî ku bi kêşa kîteyî hatine honandin hesabandîye. Lê di berdewamîyê de şik û gumana xwe ya derheqê kêşa kîteyî di helbestên Feqîyê Teyran de wiha dibêje, “Dibe ku Feqî, ev manzûme bi kîteyî jî nivîsî bin; lê belê îhtimal e ku ev ji arîşeyên mîna tîpguhêstî û jêgirtî an îstînsê bin jî ji ber vê ev mijar tam ne zelal e û mixtacê lêkolînê ye.” (Saydun, 2018: 32). Jixwe li gorî Edip Saydun, her çiqas di hin helbestên Feqîyê Teyran de kêmasî û qusûrên wekî zîhaf (kurtxwendina kîteya dirêj) û îmaleyê (dirêjxwendina kîteya kurt) hebin jî ji 33 heb helbestan, “29 manzûme û helbestên Feqî bi erûzê hatine nivîsîn.” (Saydun, 2018: 32). Her wiha Saydun behreyên van 29 heb helbestan jî dîyar kirîye û li gor wî Feqîyê Teyran sê behre bikaranîne di helbestên xwe de. “Ji van her sê behran wî herî zêde behra recezê emilandîye û ev behr, xwe di 14 manzûme û helbestan de nîşan daye û dîsa behra hezecê 10 û behra remelê jî 5 caran xwe dubare kirîye.” (Saydun, 2018: 33).

Kadri Yıldırım jî di encama Dîwana Feqîyê Teyran de ya ku wî werger û şikariya wê û Wezaret Tûrîzm û Çandê çapa wê kirîye, qet behsa kêşa ku Feqîyê Teyran di helbestên xwe de bikaranîye nekirîye û tenê bi çend xalan behs ji Feqîyê Teyran û helbestên wî kirîye. Kadri Yıldırım, têkildarî mijarê di xaleke encamê de behs ji teşeyên nezmê yên ku Feqîyê Teyran pê helbestên xwe honandine dike. “Helbestên Feqîyê Teyran ên ku heta roja me hatine ji aliyê teşeyên nezmê ve zêdetir bi terzên murebayan de ne. Digel ku qîsmek ji murebayan, murebayên muzdevîc an jî murebayên mutekerrîr in, qîsmek jî ji qesîdeyên musemmat û xezelên musemmat in. Di nav helbestên wî de muselles û museddîs jî hene.” (Yıldırım, 2014: 269).

Her wiha Yadigar Resûl Hemedemîn û Hêmin Omer Ehmed jî di derbarê bikaranîna kêşa ku Feqîyê Teyran di helbestên xwe de bikaranîye kêma û zêde wekî Edip Saydun difikirin. Li gor wan, “ji sercem 25 helbestên Feqîyê Teyran de 22 heb bi kêşa curbicur ya erûzê hatîye bikaranîn. Tenê di 3 helbestên wî de kêşa birgeyî (xwemalî) hatîye bikaranîn.” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 5). Her wiha li gor her du lêkoleran ew 3 heb helbestên ku bi kêşa xwemalî hatine honandin jî di bingeha xwe de bi kêşa erûzê hatine nivîsîn, lê ji ber ku di dema xwe de nehatine nivîsandin û bi awayekî devkî hatine bihîstin, loma tê de destêwerdan hatîye kirin. Her wiha li gor her du lêkoleran di 6 helbestên Feqî de ji aliyê kêşê ve kêmasî û qusûr hene ku ew jî ji ber heman sedeman e. Her du lêkolera wekî ku di teblîxa wan de jî hatîye diyarkirin di çarçoveya xebatên akademîk de li ser teblîxa xwe bi awayekî hûrgilî, zanistî û teknîkî xebitîne. Wek çavkanî an jî korpûs Dîwana Feqîyê Teyran a ku Seîd Dêreşî amade kirîye bikaranîne û bi rêbaza wesfî-şîkarî helbestên Feqî analîz kirine. Di vê navberê de divê bê gotin ku Dîwana Feqîyê Teyran a ku Seîd Dêreşî amade kirîye jêdereke muhîm a berhema M. Xalid Sadînî ye jî. Jixwe M. Xalid Sadînî jî wekî ku behs jê dike ku ew zêdetir bi karên berhevkarîya helbestên Feqî re mijûl bûye, loma zêdetir xebat li ser kêş, qalib û behreyên helbestên wî nekirîye.

Her du lêkolera paşê taybetmendiyên helbesta gelêrî û ya klasîkê dane ber hevûdu û li gor vê pîvanê gelêrîbûn û klasîkbûna helbestên Feqî analîz kirine ku ev taybetmendî ji bo vê gotarê jî dê bibe pîvana sereke. Piştî safîkirina gelêrîbûn û klasîkbûna helbestan dest bi analîza kêş, serwa û paşserwaya helbestên Feqî kirine. Di teblîxa navborî de ewilî xasyetên helbesta xwemalî tîne destnîşankirin û piştê jî bi awayekî dijber xasyetên helbesta klasîk bi vî awayî tîne destnîşankirin ku ji bo klasîkbûna helbestên Feqîyê Teyran dê bibîne pîvanên sereke.

“- Kêşa helbesta klasîk a kurdî kêşa erûzê ye, ligel hejmara birgeyan (hêce) girêdayî kurtî û dirêjîya birgeyan e jî. Kêşa hezec ji hemûyan berbelavtir e.

- Hejmara birgeyên misreyan bi piranî ji 10 birgeyan dest pê dike heta 15 û 16 birgeyan diçe. Qaliba 15 û 16 birgeyî heta radeyeke zêde di helbesta klasîk a kurdî de hatîye bikaranîn.

- Zimanê helbesta klasîk zimanekî giran e û peyvên biyanî jî tê de zêde ye.

- Qaliba gelemperî ya serwayê qalibê xezel û qesîdeyê ye. Ji bilî van qaliban helbestvan dikarin qalibên curbicur ên din jî biceribînin ku ji wan çarîn, pêncîn, şeşîn, qit'e, mustezad in. Qaliba mesnewîyê di helbesta klasîk de zehf kêma hatîye bikaranîn.

- Gelek ji helbestvanên klasîk digel kêş û serwayê, girîngîyeke hûrgilîyane bi rîtm û mûsîqîya navekî ya deqê dane.

- Hunera paşserwayê (redîf) diyardeyeke helbesta klasîkî ye û kêma zêde helbestvanên klasîk bikaranîne.” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 4).

1.3. Kêşa Erûzê di Helbestên Feqîyê Teyran de

Wekî ku xuya dibe hin lêkorên kurd, helbestên Feqîyê Teyran wekî helbestên gelêrî û kêşa ku bikaranîye jî wekî kêşa xwemalî ya birgeyî (hêceyî) hesibandine, lê bi awayekî akademîk, bi hûrgilî û bi zanistî zêde li ser lêkolîn nekirine. Lê li aliyê din li gor teza lîsansa bilind ya Edip Saydun û li gor gotara akademîk ya Hemedemîn û Omer, helbestên Feqîyê Teyran ên klasîk in û ji bilî çend heb helbestan, wî helbestên xwe hemû bi kêşa erûzê nivîsandîye. Ev her du xebat ên akademîk bi hûrgilî, bi zanistî û li gor pîvanan helbestên Feqî û kêşa ku Feqî di helbestên xwe de bikaranîye tesbît û analîz kirine. Hejmara kêş û behreya ku Feqî di helbestên xwe de bikaranîye bi awayekî teknîkî tesbît kirine. Her çiqas li gor her du xebatan hejmara helbestan û behreyên ku Feqî di helbestên xwe de bikaranîye cudahî hebe jî, lê li gor behreya ku Feqî herî zêde di helbestên xwe de bikaranîye nêzikîtir

hevûdu ne. Li gor her du lêkolînan Feqî herî zêde behreya recezê di helbestên xwe de bikaranîye. Li gor Saydun 14 û li gor Hemedemîn û Omer Feqî di 12 helbestên xwe de behra recezê bikaranîye ku teqabulî sercem % 48 helbestên wî dike. Di helbesta Îro Werin Lêzim Werin de Feqî behreya recezê (mustefî ilun mustefî ilun mustefî ilun mustefî ilun) bikaranîye. Wekî ku Adak behs jê kirîye behreya herî kevn behreya recezê ye û di vê behreyê de tefîleya ku herî zêde tê bikaranîn jî tefîleya mustefî ilun e. Aheng û mûsîqîya vê behre û vê tefîleyê jî li gor rîtmîna gavavêtîna hêştirê hatîye sazîkirin. Ji ber ku pîyekî hêştirê lawaz û sê pîyên xurt in ahenga vê behreye jî wekî xurtî û lawazîya pîyên hêştirê dirêj, dirêj, kurt û dirêj e.

“Îro werin / lêzim werin / cîran û xel/qê Hêşetê
Hûn rayekê / l’ min biken / îro qewî / girya me tê
- - + - / - - + - / - - + - / - - + -” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 6).

Feqî bi heman behreyê û bi heman aheng û rîtmê helbesta xwe ya Ey Dîlberê jî nivîsandîye.

“Ey dîlbera / gerdên ji ‘ac / wey nazika / mislê zucac
Qamet ji rey / hana qîrac / wêran ez im / malim xirab
- - + - / - - + - / - - + - / - - + -” (Hemedemîn& Ehmed, 2022: 6).

Behreya duyem a ku Feqî di helbestên xwe de ji bo ku aheng û mûsîqîyê saz bike bikaranîye ya hezecê ye ku li gorî Saydun Feqî di 10 helbestên xwe de û li gor Hemedemîn û Omer jî Feqî di 6 helbestên xwe de bikaranîye ku teqabulî sercem % 23 helbestên wî dike. Wekî mînak helbesta xwe ya Qewî Îro Ze‘îf Halim bi behreya hezecê û bi tefîleya mefa‘îlûnê nivîsandîye.

“Qewî îro / zeîf hal im / dinalim ez / li wê tayê
Di birhanan / dihat fal im / tilisma wes/letan nayê
+ - - - / + - - - / + - - - / + - - -” (Saydun, 2018: 35).

Behreya sêyem a ku Feqî di helbestên xwe de bikaranîye ya remelê ye ku li gor Saydun Feqî ev behre di 5 helbestên xwe de û li gor Hemedemîn û Omer jî Feqî di 3 helbestên xwe ev behre bikaranîye ku teqabulî sercem % 12 helbestên wî dike. Wekî ku behs jê hatîye kirin ku behra remelê di erebî de tê wateya revînê û bilezçûyînê, anku rîtm û aheng di vê behreye de li ser bilezçûyîn û revînê hatîye sazîkirin. Wek mînak Feqî helbesta xwe ya Ay Dilê Min bi behreya remelê û bi tefîleya fa‘îlatun fa‘îlatun fa‘îlatun fa‘îlatun nivîsandîye.

“Çendî bêjim / surr u halan / ah ji destê / çav xezalan
Her dinalim / mah u salan / kes bi halê / min nezan
- + - - / - + - - / - + - - / - + - -” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 7).

Ji bilî van her sê behreyan li gorî Hemedemîn û Omer Feqîyê Teyran her wiha behreya besîtê jî di yek helbesta xwe de, di helbesta Bizan ku Min Yar Tu yî de bikaranîye. Ev helbest ji bo ku aheng û mûsîqîya wê pêk bê li gorî behreya besîtê û bi tefîleya mustefî ilun fa‘îlatun mustefî ilun fa‘îlatun hatîye nivîsanidin.

“Ê xerq di xwî/nê ez im / kuştîy birî/nê ez im
Ê dûr ji jî/nê ez im / ‘aşîq bi bî/nê ez im
- - + - / - - + - / - - + - / - - + -” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 7).

Li gor daneyên li ber destê me, bi taybetî jî herdu xebatên akademîk, em gihîştine wê qena‘etê ku helbestên Feqîyê Teyran ên klasîk in û kêşa ku bikaranîye jî kêşa erûzê ye. Lê her wiha ew lêkolerên ku îddîa dikin ku helbestên Feqî yên gelêrî ne û kêşa ku bikaranîye jî kêşa xwemalî ya birgeyî ye, zêde xebat û lêkolînên akademîk nekirine, bi awayekî sethî helbestên Feqî nixandine. Loma îddîayên wan lawaz in.

2. AHENG Û MÛSÎQÎYA NAVEKÎ

Di vê beşê de em ê bi rêya serwayê, serwaya navekî, paşserwayê û bi rêya hunerên ciwankariyê yên wekî î'ade, 'eks, tekrîr, alîterasyon, asonans, îştîraq û nîdayê û her wiha bi rêya bikaranîna cotepeyvyan ahengsazî û mûsîqîya helbestên Feqîyê Teyran tesbît bikin.

2. 1. Serwa

Serwa di esasê xwe de di dawîya misreyan de li ser tekrarkirinên hevşibîya dangan hatîye avakirin. Li gorî Özen, “Ev hevşibîyên navborî, bi rêya dubarekirina dengên hevpar ve helbestê digihîjîne rîtmekê, bi vî şeklî tamamkerîya wate û ahengê peyda dike. Di heman demê de di bihîstbarîya mûsîqî û rîtm helbestê de rol û ristekî werdigire.” (Özen, 2015: 254). Her wiha li gorî Yıldız, “Serwa, di esasê de ji ber ku dubarekirineke dangan e, bi navberên nêzik û dûr ve dubarekirina heman dengî, yek ji faktoreke herî muhîm e ya ku tevna rîtmîk a helbestê saz dike. Serwa di helbestê de hem wek ûnsûreke dengî û hem jî wek ûnsûreke wateyî cih digire” (Yıldız, 2006: 6).

Serwa di helbestên Feqîyê Teyran de binemayeke muhîm a ahengsazî û mûsîqîsazîyê ye. Li gorî Hemedemîn û Omer, Feqî di hemû helbestên xwe de serwa bikaranîye. Lê, “ji sercem 25 helbestên Feqî, 20 heb ji wan dikevîne nav xaneyê serwaya yekgirtî ku dike % 80ê sercem helbestên wî û bi vî şeklî ne:

- Qesîde: 9 helbest AA, BA, CA, DA, EA...
- Xezel: 2 helbest AA, BA, CA, DA, EA...
- Qit'eya xezel û qesîde: AB, CB, DB, EB, FB...” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 9).

Nimûneyek ji serwaya (AA, BA, CA, DA, EA...)yê di helbestên Feqîyê Teyran de:

Ey av û av ey av û av ma tu bi 'îşq û muhbetê (A)
Mewc û pêlan tavêy belav bê sekne û bê rahetê (A)

Bê rahet û bê sekne yî yan 'aşîqê baxwê xwe yî? (B)
Yan şubhetê qelbê me yî ji îşqa kê natebetê (A)

Ji îşqa kê her têt û têt heta kengê her bêy û bêy (C)
Bo min bêj heyranê kêy da ez bizanim qîssetê (A)

Heqîqetq van cewheran me'rifeta 'enasiran (D)
Penhan neke j' yar û biran bê dev bibêje hikmetê (A)

Bê dev û qîl û qal bibêj hêdî bi lefzê hal bibêj (E)
Ber “Mîm û Hê û Dal” bibêj şerh û beyana kaxetê (A) (Sadînî, 2020: 111-112).

Mînakek ji serwaya (AB, CB, DB, EB, FB...)yê ji helbestên Feqîyê Teyran:

Cezbe sur e sur xatem e girtin li meran lazim e (A)
Ceger qewî bit qaim e îzhar bikin vê şuhretê (B)

Ne ji bo riya û muste'îdan ji germa şî'r û qesîdan (C)
Bêne ser behsa murîdan da ji şêx kin qîssetê (B)

Sen'aniya şêxek hebû ew aşîqê Baxoy xwe bû (D)
Qet meyl li dunyaê nebû dûr bû ji vê meşxeletê (B)

Dûr bû ji vê dunya denî pir digirî kê mî dîkenî (E)

Kul bû ji ber secdê enî di kar û zewada axretê (B)

Zad û zewade kar dikir zikrekî bê ijmar dikir (F)

Ji dunyayê îstîxfar dikir dûr bû ji herçî şubhetê (B) (Yıldırım, 2014: 165-166).

Wekî ku ji van nimûneyên ku me ji helbestên Feqîyê Teyran wergirtîye xuya dike ku Feqî wek ûnsûreke bingehîn ya ahengsazî û mûsîqîya navekî ya helbesta klasîk, serwa bi awayekî bi rêkûpêk di helbestên xwe de bi kar anîye.

2. 1. 1. Serwaya navekî an jî Tesmît

Serwaya navekî jî di edebiyata klasîk de hêmaneke muhîm a xurtkirina aheng û mûsîqîya helbestan e. Ji ber wê Feqî jî serwaya navekî an jî tesmît ji bo rîtm û ahengsazîyê di helbestên xwe de saz bike bi awayekî gelemperî bikaranîye. Her wekî ku Hemedemîn û Omer jî destnîşan kirine Feqîyê Teyran di hemû helbestên xwe de yanî di 25 helbestên xwe de serwaya navekî bikaranîye. “Gelek bi hûrgilî mijûlahî ligel mûsîqî û rîtmîya navekî ya helbestan kirîye. Bi awayekî giştî du cure serwaya navekî bikaranîye. Cureyek ji wan (22 helbest) ew e ku her beytek (hinek caran ji bilî beyta yekem) dabeşî li ser çar parçe kirîye. Sê parçeya yekem bi serwayekê û parçeya dawî jî serwayeke din, yanî (AAAB, CCCB, DDDDB...). (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 12). Li gorî wan serwaya navekî ya 3 helbestên din jî wiha ye: (ABAB, CDCD, EFEF...).

Nimûneyek ji serwaya navekî ya (AAAB, CCCB, DDDDB...)yê di helbestên Feqîyê Teyran de:

Xizmeta sultan u mîran (A) sin‘eta dana û zîran (A)

Hûn mekin bê şêx u pîran (A) guh biden vê şîretê (B)

Ev pende xasse şîret e (C) şertê xulaman xizmet e (C)

Ba xo nebînin zehmet e (C) heqê însaf u mirwetê (B)

Mîrvet ji mîr û hakimî (D) xizmet ji qol û xadîman (D)

Bê şeyx û mîr û ‘alîman (D) zayî’ mekin hûn ta‘etê (B) (Dêreşî, 2005: 262-263).

Nimûneyek ji serwaya navekî ya (ABABAB, CDCDCD, EFEFEF...)yê di helbestên Feqîyê Teyran de:

Serçeşmeya feyzê çî ye? (A) hate lisanê ‘arîfan (B)

Ew nûreka esmanî ye (A) darête qelbê xaîfan (B)

Jê şem‘eyek da Miksî ye (A) lew bûm nedîme taîfan (B)

Lew bûm herîf, lew bûm nedîm (C) min ‘îşqeka dijwar heye (D)

Kûvî kirim serfa ‘ezîm (C) min hêj meya pêrar heye (D)

Mînnet ji rehmanê rehîm (C) mim mîrekê sittar heye (D)

Ew mîr kerîm e, satîr e (E) xweş hakim e dibarê xwe da (F)

Xelqno ne dûr e, hazîr e (E) ew wahîd e û bê îbtîda (F)

Herçî biket ew qadîr e (E) ew xalîqê bê bab û da (F) (Dêreşî, 2005: 114-115).

Wekî ku ji van nimûneyên ku me ji helbestên Feqîyê Teyran wergirtîye derdikeve meydanê ku Feqî wek hêmaneke esasî ya ahengsazî û mûsîqîya navekî ya helbesta klasîk, serwaya navekî anku tesmît jî bi awayekî hûrgilîyane di helbestên xwe de bi kar anîye.

2. 2. Paşserwa

Paşserwa di dawîya misreyan de ji wan dengên hevşib ên dubarekirî re tê gotin ku hem ji aliyê telafûzê û hem jî ji aliyê wateyê ve wekî hev in. Wekî ku Adak jî destnîşan kirîye ku paşserwa piştî serwayê tîn û hin caran ji qertafekî, hin caran ji peyvekî û hin caran jî ji komepeyvyan pêk tîn. Paşserwa jî wekî serwayê di helbestê de hêmaneke bingehîn a ahengsazî û mûsîqîyê ye. Her wiha Ömer Savran jî girîngîya paşserwayê dupat dîke û “paşserwa di helbestê de ji bilî wezîfeya xwe ya ahengsazîyê, bi awayekî watedar wezîfeya têkilîdanîne di navbera beytan de pêk tîne û her wiha di helbestê de wezîfeya pêkanîna yekîtîya deng û mijarê jî pêk tîne.” (Savran, 2007: 226).

“Di 3 helbestên Feqîyê Teyran de paşserwa (redîf) heye ku ji van helbestan pêk tê (Îro ji Dest Husna Hebîb, Bizan ku Min Yar Tu yî, Xwedawenda Gunehkar im)” (Hemedemîn&Ehmed, 2022: 13).

Îro ji dest husna hebîb sergeşte û heyran *im ez*
Min eşq û muhbet bûn nesîb sewdayê sergerdan *im ez*

Eşqê gelek sewda kirin bê mal û bê mewda kirin
Nûra çira winda kirin Mûsayê ‘Umran *im ez*

Mûsa ji dest husna bi nûr şîrînîya xalên di hûr
Secde bire ber Kohê Tûr nêzikî remze wan *im ez* (Sadînî, 2020: 127).

Bizan ku min yar tu yî dil jê birîndar *tu yî*
Ez kuştîm yekcar tu yî ê bikom û biçar *tu yî*
Bişeml û destar tu yî pir li min kubar *tu yî*

Ê bi xezebxwendî *ez im* di qeyd û benda *ez im*
Kuştîyê rindê *ez im* sozanê findê *ez im*
Zincîr di zendê *ez im* muştîyê rindê *ez im* (Sadînî, 2020: 443).

Her wiha wekî ku ji van mînakên ku me ji helbestên Feqîyê Teyran ên navborî wergirtîye, hate selmandin ku Feqî kêm be jî wek ûnsûreke binçîneyî ya ahengsazî û mûsîqîya navekî ya helbesta klasîk, paşserwa (redîf) jî di helbestên xwe de bi kar anîye.

2. 3. Hunerên Ciwankariyê (Bedî‘î) yên bi Ahengê û Mûsîqîyê re Tekîldar

Di helbestan de û her wiha di helbestên Feqîyê Teyran de xêncî serwayê, serwaya navekî û paşserwayê, aheng û mûsîqî bi hunerên ciwankariyê (bedî‘î) yên wekî î‘ade, ‘eks, tekrîr, alîterasyon, asonans, îştîqaq û nîdayê û bi cotepeyvyan jî hatine sazîkirin.

2. 3. 1. Î‘ade

“Peyva î‘adeyê ji hêla ferhengî ve tê wateya “veger”, “lêvegerandin”, “paş ve vegerandin”, “lêzivirandin”ê.” (Saydun, 2018: 159). Î‘ade hêmaneke girîng a ahengsazî û mûsîqîsazîyê ye di helbestan de. Peyv û komepeyvên ku di dawîya beytekî de hatine bikaranîn, wexta di serê beyteke li dû wê beyte de bê bikaranîn, wekî hunereke ciwankariyê î‘ade derdikeve mexderê. Çend nimûneyên ji hunera î‘adeyê ji helbestên Feqîyê Teyran:

Xulmet dikî bê pê û dest j’ kê ra dikî çend koh û best
Baxwoy negot gavek vewest hindî diçî *denge te tê*

Dengê te tê bê pê û hev ta‘et dikî bê qelb û dev
Peyda dibin j’ tê mewc û kev şîn bûy ji renge qudretê (Dêreşî, 2005: 65-66)

Bê dest û pê bê çeng û perr ew pel û mewc û fetl û gerr
Peyda dibin j' te "kerr" û "ferr" nakî beyan *vê illetê*

Vê illetê beyan bike bes vê sîrrê star bike
Carek li min 'eyan bike da seh bikîn hikayetê (Dêreşî, 2005: 68).

Tu yî Xaliq ez im bende ze'îfê jar û şermende
Dirêj lewra dilim dilim hinde tu kê m nabî *ji ihsanê*

Ji ihsana te pur 'am esema û erz ketin Şam e
Di gunahan de xerîq mame tu her mewcûd û subhan î (Sadîni, 2020: 432).

Di hunera î'adeyê ya her du beytên dawîyê de ji aliyê cureyên qertafan ve cudahî (ji ihsanê û ji ihsana) heye di navbera wan de. Yekî qertafa tewangê ya mê (ji ihsanê) û yekî qertafa veqetandekê ya mê (ji ihsana) wergirtîye. Lê her wekî ku Edip Saydun ji M. A. Yekta Saraç veguhastîye, "Divê neyê jibîrkirin ku ew peyvên bûne mijara î'adeyê dibe ku ji aliyê hin daçek an jî tîpan ve ji hevûdin cuda bin." (Saydûn, 2018: 160).

2. 3. 2. Tekrîr

Ji bo xurtkirin û dewlemendkirina aheng û mûsîqîya helbestan, wekî hunereke ciwankariyê tekrîr jî ji hêla helbestvanên klasîk ve zêdetir hatiyê bikaranîn. Tekrîr ji tekrarkirina heman peyv û komepeyvyan pêk tê ku Feqîyê Teyran jî di helbestên xwe de ji hunera tekrîrê gelek sûd wergirtîye. Wekî ku Mehmet Gül jî behs jê kirîye, "Dubarekirina peyv û komepeyvyan, dubarekirina hemû risteyê, ji hêla dengî ve ahengekî saz dike, hevahengî û rîtmekê saz dike." (Gül, 2013: 126). Feqîyê Teyran jî ji bo bidestxistina heman aheng, hemahengî û rîtmê hunera tekrîrê di helbestên xwe de bikariyê. Çend nimûneyên hunera tekrîrê ji helbestên Feqîyê Teyran:

Dil ji min nakit xeyalan bûme perwana şemalan
Bêriya husn û cemalan *ay dilê min ay dilo*

Can firît im ne nebinim deftera 'îşqê bixwînim
Serxweş û sekran û dîn im *ay dilê min ay dilo*

Serxweş û sekran û mest im ef'alê eswed di gestim
Sebir û aram çûn ji dest im *ay dilê min ay dilo* (Dêreşî, 2005: 178).

Ey dil hilo terk ke sefa *qet kes li bal nînin wefa*
Bêfayde cewr û cefa *qet kes li bal nînin wefa*

Cewr û cefa bê fayde ye çendî bigirîn halê xwe ye
Ageh li halim kê ye *qet kes li bal nînin wefa* (Sadîni, 2020: 449)

2. 3. 3. 'Eks

'Eks ew cure hunera ciwankariyê ye wekî ku Ahmet Özhan Sucu jî behs jê kirîye, "di metnekê de bi awayekî berevajî dubarekirina qismek an jî temamiya peyvyan re 'eks tê gotin." (Sucu, ... :6). Feqîyê Teyran jî bi awayekî berevajî bi tekrarkirina heman peyv û komepeyvyan, ji bo sazkirina aheng û mûsîqîya navekî ji hunera 'eksê sûd wergirtîye. Çend mînakên hunera 'eksê ji helbestên Feqîyê Teyran:

Ey av û av ey av û av ma tu bi 'îşq û muhbetê
Mewc û pêlan tavêy belav *bê sekne û bê rahetê*

*Bê rahet û bê sekne yî yan ‘aşîqê baxwê xwe yî
Yan şubhetê qelbê me yî ji işqa kê natebite (Dêreşî, 2005: 63).*

Bê dest û pê bê çeng û perr bê pêl û mewc û fetl û gerr
Peyda dibin ji te kîrr û firr *nakî beyan vê ‘iletê*

*Vê ‘iletê beyan bike tu vê sîrrê peyman bike
Carek li min ‘eyan bike da seh bikeyn hikayetê (Dêreşî, 2005: 68-69).*

Raste qewî ev mesela eslê qîsan d’zanî mela
Hîna ku bû qal û bela *ma hûn nebûn di hizretê*

*Di hizretê ma hûn nebûn di xilweta baxwê xwe bûn
Li hatinê d’araste bûn heta vî roja axretê (Sadînî, 2020: 137).*

2. 3. 4. Lasayîkirina Dengan

Bi qasî ku me tesbît kirîye tenê Abdurrahman Adak di ahengsazî û mûsîqîsazîyê de li ser rol û rîsta lasayîkirin/bizarîkirina dengan rawestîyaye. Adak di vê behsê de dibêje: “Carinan armanc ji vê yekê derxistina dengê ye, carinan jî sazîkirina ahengekê ye di navbera deng û mijarê de.” (Adak, 2017: 74). Feqîyê Teyran jî di helbestên xwe de kêm be jî ji hunera lasayîkirin/bizarîkirina dengan sût wergerîyê. Çend mînakên hunera lasayîkirina dengan ji helbestên Feqîyê Teyran:

Da ez bizanim vê sîrrê ji hîndekê heta pîrrê
Ji me’neya vê *gurrurrê* ji kê ra dikî vê ta’etê

Ji kê ra dikî zîkrî bi hal qet *guşguşa* nakî betal
Şubhetê min rehtê ‘emal şevan û rojan xew nebê (Dêreşî, 2005: 64).

Ava mezin *fîrfîr* meke zîkre bike fexrê meke
Ehlê xwedê aciz meke bes e bike tu ezyetê (Sadînî, 2020: 125).

2. 3. 5. Alîterasyon û Asonans

“Wek tê zanîn alîterasyon û asonans ûnsûrên bîngêhîn ên ahengsazîyê ne. Bi bikaranîna hevahengî-hevsengîya herfên bêdeng alîterasyon, bi hevahengîya herfên bideng jî asonans dixulîqe.” (Yıldız, 2006: 12). Çend nîmûneyên alîterasyon û asonansê ji helbestên Feqîyê Teyran:

Hem nû **kirim** hem bed **kirim** îsewî û murted **kirim**
J’ terîqetê ez **red** **kirim** **kafir** **kirim** bê murwetê

Kafir **kirim** meyxwer **kirim** dîwane û ebter **kirim**
Belkî ji pêxember **kirim** ev **reng** **bela** **bi** **ser** me tê

Ev **reng** **bela** ev **reng** **birîn** **çi** d’**kin** **ji** min ya **hazîrîn**
Hemyan **bihîst** **vêkra** **girîn** **nalîn** **kete** **cema’etê**

Zulfan **gelek** **ebter** **kirim** **cerg** û **hinav** **ker** **ker** **kirim**
Pêçam li Şamê **werkirim** ‘**ebdal** **li** **sûka** **xurbetê** (Dêreşî, 2005: 338-339).

Di van beytan de alîterasyon bi deng/herfa ‘r’yê û asonans jî bi deng/herfên ‘e, i’yê û çend heb jî bi ‘î’yê hatîye sazîkirin.

Bab û pis û biraz e hersê kirin cenaze
Bi şîrekê dilxwaz e bo şîn û gaze gaze (Sadînî, 2020: 394).

Di vê beyte de aliterasyon bi deng/herfa ‘z’ yê hatiye cîbicîkirin.

Ji hev dibirin dîl e bûye girên û gîl e
‘Acizbûn betl û fil e peristine hev bi hîle (Sadînî, 2020: 388).

Her wiha di vê beyte de jî aliterasyon bi deng/herfa ‘l’ yê û her wiha asonans jî bi deng/herfên ‘i, e’ yê hatine sazîkirin.

2. 3. 6. Îştîqaq

Di nava riste an jî beytekî de bi rehek/qurmeke peyvêkî ve dariştina gelek peyvên hunera ciwankariyê ya îştîqaqê tê cîbicîkirin. Wekî ku Şule Özbektaşê jî veguhastîye, bi cîbicîkirina îştîqaqê re, “Bi vî şekli helbestvan hem wateyê xurt dikin, di heman demê de armanca bîdestxistina vegotîneke ahengdar jî dikin.” (Özbektaş, 2021: 34). Her wiha wekî ku Özbektaşê jî amaje pê kirîye, reh/qurmên ku îştîqaq pê tê sazîkirin pîranî reh û peyvên erebî ne. Çend mînakên hunera îştîqaqê ji helbestên Feqîyê Teyran:

Lat sûretek *heq* e ji esmayên heqqanî
Li bal min *muheqqeq* e di nêv keşfa subhanî
Lahût e her mutleq e di nasûta însanî

Di nêv agir di nêv pêtê li ser sihlê xewa kê tê
Ecel gurîye yeqîn pê tê te ne *fîkr* e ne *efkar* e. (Sadînî, 2020: 207).

Felek çerx e û *dewran* e mîsalê mewcê behran e
Me‘aşê ehlê şeytan e dinê *dewre* û *dewwar* e. (Sadînî, 2020: 220)

Ne *xalib* ma ne *mexlûb* ma ne *talib* ma ne ne *metlûb* ma
Ne ewladê di Yê‘qûb ma kefa behrê Yûsif xare (Sadînî, 2020: 227).

Hewara min ji dest qebrê li ser min da xebrê
Ji şerman dê biçim heşrê *rehîm* û hem tu *rehman* î. (Sadînî, 2020: 430).

2. 3. 7. Nîda

Di helbestan de di derbirîna hest û heyecanên gur û germ de hunera nîdayê tê bikaranîn. Lê her wekî Sucu jî dupat kirîye, “Hunera nîdayê, her çiqas di vegotîna hest û heyecanên xurttir de amrazek be jî, baxusûs bi dubarekirinên li dû hev û her wiha derbarê bikaranîna digel dubarekirinên dangan de hunereke girîng e ji aliyê sûdwegirtina ji ahengê ve.” (Sucu, ...: 9). Feqîyê Teyran jî hem di derbirîna hest û heyecanên xwe de û hem jî di sazîkirina ahengê di helbestên xwe de hunera nîdayê bikaranîye. Çend mînak ji hunera nîdayê di helbestên Feqîyê Teyran de:

Ey dîlbera gerdenzucac *way* nazika mislê zucac
Qamet ji reyhana qîrac wêran ez im malim xirab

Ey dîlbera qametmîsal *way* nazika dil î hejar
Te j’ xandinê kirim betal wêran ez im malim xirab

Ey dîlberê *wey* dîlberê feryad ji destê keserê
Avek ji ava kewserê wêran ez im malim xirab (Sadînî, 2020: 158).

Xelqno qîsan mekin ji min bê qudreta şahê mezin
Mewcek ji behra lemyekun nayête der bê meşyetê

Hêj qet nebû derya û ber Baxwo nivîsî xeyr û şer
Muhr kir berata nef" û derr *xelqno* ji wî bi ser me tê (Sadînî, 2020: 291).

2. 3. 8. Cotepeyv

Cotepeyv di pexşan û helbestan de piranî ji bo xurtkirin û dewlemendkirina wateyê tê bikaranîn. Lê cotepeyv bi taybetî di helbestan de ji bilî wateya bingeşîn, di cîbicîkirina ahengê de jî tê bikaranîn. Her wekî Mehmet Şenyurt ji Muhsin Macit veguhastîye, "Cotepeyv di helbestan ne tenê ahengê saz dikin, her wiha bi awayekî karîger bi xurtkirina wateyê re alîkarîya pêşkêşkirina helbestê dike." (Şenyurt: 2018: 114). Her wiha wekî ku Sucu jî veguhastîye, "Cotepeyv di helbesta klasîk de zêde hatîye bikaranîn û helbestvanên edebîyata klasîk bi vî şêklî xwestine ku vegotin û wateyê bihêztir, xurttir û ahengê dewlementtir bikin." (Sucu, 2020 : 16).

Her wekî Ertekin û Açar behs jê kirine, "helbestvanên klasîk di berhemên xwe de cotepeyv gelek bi kar anîne û pê wan hêz û bandor dane ser îfadeyên xwe." (Ertekin, Açar, 2015: 88). Feqîyê Teyran jî wekî helbestvanekî edebîyata kurdî ya klasîk di helbestên xwe de ji bo xurtkirin û bihêzkirina wate, vegotin, aheng û mûsîqîyê cotepeyv bikaranîne. Çend mînak ji cotepeyvvan ji helbestên Feqîyê Teyran:

Dar û nebat û le' l û zer heywan û esnafên di ser
Teyr û tûrî û de'bewer teftêş kirin ji nutfetê (Sadînî, 2020: 124).

Îro ji dest husna hebîb *sergeşte û heyran* im ez
Min *eşq û muhbet* bûn nesîb sewdayê sergerdan im ez (Sadînî, 2020: 127).

Ew "Mîm û Hê" *qelb û mitalan* her bi wan *fîkr û xiyalan*
Rast dîkî *pend û misalan* şairê nesîhetê (Sadînî, 2020: 138).

Dinê *mehd e û mehlok e* weku *le' b e û leyzok e*
Çi zanim *tîfl û zarok e* felek çerx e û xeddar e (Sadînî, 2020: 220)

Rûh û rewan pir beşer î *aşiq û me'şûqê* berî
Ew li *surrê* bûn muşterî sahibdil î nûr veketê (Sadînî, 2020: 241).

Encam

Aheng û mûsîqî du hêmanên muhîm ên sazker û hev temamker ên helbesta klasîk in. Aheng û mûsîqî di helbestan de xusûsen bi rêya kêşa erûzê, bi serwayê, bi serwaya navekî, bi paşserwayê û her wiha bi rêya hunerên ciwankariyê (bedî'î) yên wekî î'ade, tekrîr, 'eks, îştîqaq, alîterasyon, asonans, lasayîkirina dangan, nîda û bi cotepeyvvan têne sazîkirin. Ji van hêmanan kêşa erûzê wekî ahengsazî û mûsîqîsazîya derekî ya helbestê; serwa, serwaya navekî, paşserwa û hunerên ciwankariyê jî wekî ahengsazî û mûsîqîsazîya navekî ya helbestê hatîye pejirandin.

Li gor aheng û mûsîqîyê wexta ku mirov li helbestên Feqîyê Teyran dinihêre, ewilî derdikeve meydanê ku li ser gelêribûn û klasîkbûna helbest û helbestvanîya wî li ser hejmarê helbestên wî gengeşî hene. Lê her çiqas li ser klasîkbûn û gelêribûna helbest û helbestvanîya Feqîyê Teyran û her wiha li ser hejmarê helbestên wî gengeşe hatîbin kirin jî, wexta ku mirov li gor pîvanên edebîyata klasîk helbest û helbestvanîya wî analîz dike, derdikeve meydanê ku Feqîyê Teyran yek ji girîngtirîn helbestvanê edebîyata kurdî ya klasîk e. Ji ber ku Feqîyê Teyran di helbestên xwe de pîvanên helbesta klasîk ên wekî bikaranîna kêşa erûzê, serwayê, serwaya navekî û paşserwayê bi awayekî birêkûpêk

bikaranîye. Her wiha Feqîyê Teyran piranîya helbestên xwe bi teşeyên nezmê yên wekî qesîde û xezelan honandîye û her wiha di helbestên xwe de bi rêjeyeke bilind peyvên ji edebîyata klasîk ên erebî-farisî jî bikaranîye ku hemû jî nîşaneyên helbest û helbestvanîya edebîyata klasîk in.

Pîvanên edebîyata klasîk di heman demê de di helbesta klasîk de pîvanên aheng û mûsîqîyê ne. Feqîyê Teyran, kêşa erûzê wekî aheng û mûsîqîya derekî di helbestên xwe bi rêjeyeke zêde bilind cîbicî kirîye. Her wiha Feqîyê Teyran têkildarî kêşa erûzê di helbestên xwe de herî zêde behreya recezê û paşê jî behreya hezec û remelê bikaranîye.

Serwa, serwaya navekî û paşserwa jî hem pîvanên rûxsarî yên sereke yên edebîyata klasîk in û hem jî hemanên muhîm ên ahengsazî û mûsîqîsazîya navekî ne ku Feqîyê Teyran bi awayekî birêkûpêk di helbestên xwe de cîbicî kirîye. Her wiha Feqîyê Teyran di helbestên xwe de ji bo sazîkirina aheng û mûsîqîyê, hunerên ciwankariyê (bedî'î) yên wekî î'ade, tekrîr, 'eks, îştîqaq, alîterasyon, asonans, lasayîkirina dengan, nîda û cotepeyv jî bi awayekî birêkûpêk cîbicî kirîye.

Çavkanî

- Adak, A. (2013). Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk, çapa yekem, Îstanbul: Nûbihar
- Adak, A. (2017). Dengê Ahengê di Helbestên Melayê Cizîrî de, Mukaddime, 8(3), 41-76.
- Cîhanî, P. Feqîyê Teyran'ın Şiirlerinde Üslup. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 5(10), 101-122.
- Dêreşî, S. (2005) Dîwana Feqîyê Teyran, çapa yekem, Dihok: Dezgeha Sipîrêz ya Çap û Weşanê.
- Ertekin, Z. Açar, Z. (2015). Di Kurmancî De Cotepeyv û Cureyên Wan. Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi, 1(1), 82-92.
- Hemedemîn, Y. R. Ehmed, H. U. (2022). Bunyadi Rîtim û Mosîqay Klasîkî le Şî'rekanî Feqê Teyranda.
- Gül, M. (2013). Usûlî'nin Dilinde Ahengi Sağlayan Unsurlar Üzerine Bir Deneme. İdil Sanat ve Dil Dergisi, 2(06), 122-157.
- Sadinî. M. X. (2011). Feqîyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbestên Wî, çapa pençem, Îstanbul: Nûbihar.
- Sadinî. M. X. (2020). Feqîyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbestên Wî, çapa pençem, Îstanbul: Nûbihar.
- Savran, Ö. (2007). Ahengi Sağlayan Unsurların Kullanımı Yönüyle Neşatî'nin Şiirleri. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, (17), 221-230.
- Saydun, E. (2018). Teşe û Ciwankariyên Wêjeyî di Helbesta Feqîyê Teyran de, Teza Lîsansa Bilind ya Neçapbûyî.
- Sucu, A. Ö. Hâce Muhammed Lütfî Efendî'nin "Hülâsatü'l-Hakâyik" Adlı Eserinde Ses ve Ahenge Dayalı Sanatlar. 2020, sayı 69, 79-117.
- Özbektaş, Ş. Mostarlı Hasan Ziyâî'nin Şiirlerinde Ahenk. Türk Ekini, (8), 1-47.
- Şenyurt, M. Hayâlî Bey'in Gazellerinde Söz Sanatlarına Dayalı Âhenk Unsurları. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi , 3 (5), 106-116.
- Özen, İ. (2015). Tefvîk Fikretin Şiirinde Hissedilen Musiki. The Journal Of Academic Social Science, (11), 251-262.
- Yıldırım, K. (2014). Dîwan Feqîyê Teyran, çapa yekem, Ankara: Kùltür ve Turizm Bakanlıđı Yayınları.
- Yıldız, S. (2006). Mustafa Seyit Sutüven'in Şiirinde Âhenk Unsurları. Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi.